

تانیتم

خوراسان تورکلریندن ائشسیز بیر اثر: تمثیل و مثل «آتا-بابا سۆزلری خوراسان تورکجه سینده»

• پروفیسور دوکتور محمد عمر قازانجی^۱

اینترنت اوزریندن تانیشدیغیم بیر دوستوم واردیر، رضا آوشار. تبریزلی دیر. ۲۰۰۹-دان بو یانا آرالیق اولسا دا، یازیشیریق. آرا-سیرا قارداشلیق درگیسی اوچون گۆنردیگی بعضی یازی و شعرلرینی سنوه- سنوه یاینلاییریق. منه مسأزلارینی عرب الیفباسی ایله یازدیغی اوچون من ده عینی شکیلده یانیت وئریرم. سون یازیشماسیندا بیر کیتاب گۆنדרمک ایسته دیگینی بیلدیره رک، پوست آدرسیمی رجا ائتمیشدی، گۆندرمیشدیم. اوچ هفته سونرا «تورکمن قارداشلیق اوچاغی» ندا الیمه ایران- مشهد شهریندن گۆندریلن بیر ظرف

وئردیکلرینده، اوستونده «تبریزدن رضا آوشارین ایستگی ایله» یازیلدیغینی گۆرونجه دورمادان آچمیشدیم. ایچینده، اۆنجه لری گۆزلریمی قاماشدیران، داها سونرالاری کۆنلومو اوخشیان بیر اثر بولموشدوم: **تمثیل**

^۱ بغداد بیلیم یوردو اؤیرتیم اویه سی، آراشدیرماجی، بازار. کرکوک تورکلریندن اولوب ۲۳ تورکجه اثرین مولیفی دیر.

و مثل: آتا- بابا سۆزلىرى، خوراسان تورکجه سينده، يازارى نين آدى: اسماعيل سالاريان.

کيتاب فارسجادير، ۴۳۲ صايفادان اولوشماقدا دير. يئددى بۆلومه آيريلميشدير. بۆلوملرين باشليقلارى سيراسى ايله بئله دير:

۱- گيريش: بو بۆلومو بهبود مرادى آديندا بيرى يازميشدير.

۲- اؤن سۆز: ايکى صايفالى بو و بوندان سونراكى بۆلوملرى کيتابين يازارى اسماعيل سالاريان يازميشدير.

۳- خوراسان تورکلرينه توپلو بير باخيش (۳ صايفا)

۴- خوراسان تورکلرينين لهجه لرى (۶ صايفا)

۵- خوراسان تورکلرينين ادبياتى (۶ صايفا)

۶- خوراسان تورکلرينين آتاسۆزلىرينين اؤزلىکلىرى (۷ صايفا)

۷- خوراسان تورکلرينين آتاسۆزلىرينين اؤرنکلر و آچيقلاملارى (۴۰۰ صايفا)

بو سون بۆلوم، ايرانين خوراسان بۆلگه سينده ايشله ديلن آتاسۆزلىرينين ۱۸۰۰ اؤرنک ايچرمکده دير. بونلار، هم عرب حرفلى ايله هم ده يئنى حرفلرله وئريلميشدير. هر بيرى نين آلتيندا يئنه فارسجا اولراق آيرينتيلى آچيقلاملارى ياپيلميشدير. بو آچيقلاملارى اوخوما امکانيميز اولما ديغي اوچون، يالنيز آتاسۆزلىرينه باخاراق کيتابى دگرلنديرمگه چاليشاجايغىق. آنجاق اؤنجه دن، خوراسان تورکلرينين کيملىکلى ايله ايلگىلى قيسا بيلگىلر وئرمه نين يارارلى اولابيله جگىنى دوشونورم. چونکو بيزيم يوره لرده گنللىکله، آزينلىق اولوشدوران تورکلردن دئييل، چوخونلوق اولوشدوران تورکلر و بۆلگه لرينين سۆز انديله رى بيلگىلر وئريلمکده دير سورکلى. هله خوراسان تورکلرى حاقيندا سانيرام بير چوخوموز، دوغرو- دوزگون بيلگىلره صاحب دئييلک.

بوگونکو خوراسان، ايرانين قوزئى دوغو و دوغوسوندا يئر آلان بۆلگه يه وئريلن آددير. خوراسان فارسجادا «گونشين يوکسليدىگى يئر» آنلامينا گليير. ايران مجليسى طرفيندن ۲۰۰۴ ايلينده قوزئى خوراسان (مرکزی بجنورد)، گونئى خوراسان (مرکزی بيرجنند) و رضوى خوراسان (مرکزی مشهد) اولماق اوزره اوچ اوستانا آيريلميشدير. حالبوکى

اسكىدن خوراسان بۇلگەسى، بوگونكو ايران، افغانىستان، تاجىكىستان، توركىمانىستان و اۆزبېكىستانىن بعضى بۇلگەلىرىنى قاپسايان بىر جوغرافيا اولاراتق بېلىنمكده ايدى.

خوراساندا يوغونلوقلا توركلر ياشاماقدا دىر. نفوسلارى ۳ ايله ۴ مىليون اولاراتق تخمىن ائدىلمكده دىر. بونلارا بعضى قايناقلاردا توركىمانلر دئىيلىمكده دىر. آنجاق توركجه دانىشانلارنىن سايسىنىن سون زامانلاردا بىر مىليونو گنچمه دىگى سؤيلىنمكده و دولاييسى ايله نفوسلارى دا بىر او قدر اولاراتق گۇستريلمگه چاليشىلماقدا دىر. بو توتومون آردىندا سىياسى نەدنلرنىن ياتماقدا اولدوغو شېهه گۇتورمز بىر گرچكىدور.

خوراسان توركلرى چئشىدلى بويلاردان اولوشماقدا دىر. بونلاردان ان اۇنملىسى بايات، قاراچوردو، ايمرالى، پھليوانلى، قىليجانلى، تيمورتاش، افشار، قارايى بويلارى دىر. بو بويلارنىن دىشىندا توركىمانىستان تورپاقلارىندا دا ياشايان خوراسان توركلرى بولونماقدا دىر. بونلار طرفىندن دانىشيلان دىل اوغوز قروپونا عايد بىر تورك لهجهسى دىر. توركىمان توركجهسى ايله آذربايجان توركجهسى آراسىندا اورتاق بىر لهجه كىمى گۇرونسه ده، توركىمان توركجهسىنه داھا چوخ ياخىنلىق گۇسترمكده دىر. بو يازىدا سۇز قونوسو ائتىدىگىمىز "تمئيل و مثل" كىتابىندا وئرىلن ۱۸۰۰ آتاسۇزو اۇرنكلرىندە بو گرچك آچىقجا اۇزونو گۇسترمكده دىر.

يئرى گلمىشكن ارزروم شھرىنه باغلى دا خوراسان آدىندا بىر قصبەنىن اولدوغونو بورادا خاطرلاداليم. سلجوقلورلارنىن ملازگرد ساواشى ايله آنادولونو فتح ائتمەلى سونوجو، ايران خوراسانيندان بعضى تورك توپلوقلارى آنادولويا كۇچموشلر. بىر قىسمى ارزروم ياخىنلىغىندا بىر يۇرەيه يئرلشەرك، آدىنى خوراسان اولاراتق دگىشدىرمىشلر. گونوموزده بو خوراسان قصبەسىنه باغلى ۳۰ كند بولونماقدا دىر. اورادا ياشايانلارنى بىر چوخو ايران خوراسانيندان گلدىكلرىنى آتالاريندان ائشىتدىكلرىنى سؤيلىمكده دىرلر. گلەنك و گۇۋەنكلرىنى نە قدر قوروموشلارسا دا، بىر چوخو خوراسان توركجهسىنى تاماماً اونوتموشدور.

حالبوكى ايران خوراسانيندا ياشايان توركلر، مىلى كولتورلىرىنى قوروماق و وارلىقلارنى تانىتماق اوچون الدن گلنى ياپماقدان گئرى قالماماغا چاليشىرلار. آنا

دیلى اوغرونا وئردیکلری مجادلله، گونئی آذربایجان تورکلریندن آز دئییلدیر. گونئی آذربایجان تورکلری قدر میلی اوپانیشا صاحب اولماسالار دا، میلی منلیک آراییشی ایچینده دیرلر.

خوراسان تورکلرین کولتور و دیللی ایله ایلگیلی ایلك چالیشمالار میلادی آلتمیшли ایلرده باشلامیشدیر. بعضی دوغوبیلمجیلر خوراسان تورکجه سی نین چئشیدلی آغیزلاری ایله قارشیشیلاشیرمالی آراشیدیرمالار یاپمیشلار. آیریجا گونئی آذربایجانلی یازار جواد هیئتین قونو ایله ایلگیلی بعضی چالیشمالاری واردیر. بونونلا بیرلیکده ۸۰-لی ایلرده خوراسان تورکلری ایله باغلی قلم اوجو آدیندا بیر درگی یایینلانمیشدیر. محمد توحیدی طرفیندن یایینلانان بو درگیدن یالنیز ایکی سای چیخاریلمیشدیر. فولکلور آغیرلیقلی بو درگی نین دیشیندا باشقا چالیشمالارا واقیف دئییلک. آنجاق بو یونده گؤستریلن چابالارین داوام ائتمکده اولدوغونو الیمیزین آلتیندا بولونان «تمثیل و مثل» کیتابیندان اؤیرنیریک.

«تمثیل و مثل» کیتابیندا وئریلن آتاسؤزلی، دئییل بیزیم بؤلگه لرده، تورک دونیاسی نین بیر چوخ بئیرینده ایشله ن آتاسؤزلیله یاخین بنزریک گؤستریمکده دیر. یعنی اونلاردان چوخ فرقلی دئییل. اؤزلیکله ده آنلاتیم طریقی باخیمیندان. بونلاردان بیر نچه سی، بیزلرده کی بنزری ایله قارشیشیلاشیر اراق آشاغیا آیرام:

- آغاج قاپی نین دمیر قاپی یا ایشی دوشر.
(آغاج قاپی نین دمیر قاپی یا ایشی دوشر.)
- آغاجی اؤز ایچیندن قورد یئیر.
(آغاجین قوردو اؤزوندن دیر.)
- آناسینا باخ قیزی نی آل، دزه سینه باخ بئزینی آل.
(آناسینا باخ قیزی نی آل، دایازاسینا باخ بئزینی آل.)
- امدیگین سوت بورنومدان گلدی.
(امدیگیم سوت بورنومدان گلدی.)
- اوزو بزکلی، ایچی تزکلی.
(اوزو بزکلی، ایچی تزکلی.)
- ایت هورر کروان گئچر.
(ایت اورور، کروان یورور.)
- اگری اوتوراق، دوز دانیشاق.
(اگری اوتور، دوز قونوش.)
- ایستردی قاش قویسون، گؤزونو چیخاردی.
(قاش یاپارکن، گؤز چیخارتدی.)

- فقيرى دوه اوستونده بووا چاخار.
(فقيرى دوه اوستونده ييلان چالار.)
- تانرى داغىنى گۇرور قارينى ياغىر.
(آلاه داغىنا گۇره قار ياغديرير.)
- قازان گزر، گزر قاپاغىنى تاپار.
(قازان دىنگىلدىنى قاپاغىنى تاپار.)
- قورد دئدىم قولاغلان تىرىخت اولدو.
(قورت دئدىم قولاغى چىخدى.)
- قوردان قويون بىر يئردە يايولارلان.
(قورتتان قويون بىر يئردە يايىلى.)
- كفنين جىبى يوخدى.
(كفنين جىبى يوختى.)
- گۇزونك چىخسىن آدينك چىخماسين.
(گۇزىو چىخسىن آديو چىخماسين.)

اۋرنكلرى داها دا چوخالدا بىلرلىك، آنجاق اۋرنكلرى نه قدر چوخالدارساق، باشدان برى سۇيله ديگىمىز كىمى خوراساندا ايشله دىلن آتاسۇزلىرى ايله بىزىمكىلر آراسىندا چوخ اۋنملى فرقلر اولمادىغى گرچگىندن باشقا، هر هانسى بىر سونوجا چاتابىلمەرىك.

«تمثيل و مثل» كىتابى نىن دگرى، يالنىز خوراسان توركلرىنه اۋزگو آتاسۇزلىرىنى بىزه تانىتماقلا سىنىرلى قالماقدا، آيرىجا او توركلرىن ايشلتمكده اولدوقلارى لهجه حاقىندا گئنىش دئىيله جك قدر بىر فىكىر صاحىبى اولما فرصتىنى ساغلاماقدادير. دولايىسى ايله دىل بىلىمچىلر اوچون دگر بىچىلمز بىر قايناق نىته لىگىندە/ماهيتىندە دىر.

بىزىم، كىتابدا وئرىلن اۋرنكلرى اينجه له يەرك چىخادىغىمىز دىل اۋزلىكلىرى نىن ان اۋنملىسى، باتى تورك يازى دىللىرىنى، دىگر تورك دىلى قوللارىندان آيران ب < و دگىشىمى نىن خوراسان توركجه سىندە گونوموزه قدر يان يانا ايشلك اولراق قالماسى و ايشله دىلمەسى دىر. آشاغىداكى اۋرنكلردە گۇرولدو يو كىمى، بعضا، بعضى سۇزجوكلردە "ب" حرفى يئرىنى قوروماقدا، بعضى عىنى سۇزجوكده "و" حرفىنه دىگشىدىرىلمىش اولراق ايشله دىلمكده دىر.

- آبرىسىنى آلب "وئرىب" الينه.
- آتا اوغلونا بىر اوزوم باغى "بئردى"، اوغول آتاي بىر سالخىم دا قىيمادى.

- آغ قىزىن آغ دردى " وار" ، قارا قىزىن قارا دردى .
- آغزىندا اون " وار" .
- ال الە " بئىرماق" .
- ايمامزادە پاى " بئىرەنى" تانىر .
- اوتانماسان اويناغا نە " بار" .
- اوركدن اورگە يول " وار" .
- اولدوز گۆرمەيەنچە جان " بئىرمز" .
- اولمايانىن بىر دردى " بار" ، اولانىن مىنك دردى .

كىتابىن ايچىدىكى آتاسۆزلىرى، اۆتە ياندىن خوراسان توركجەسىنىن سۆز و سۆزجوگ وارلىغىنىن زنگىنلىگىنى اورتايا قويان نادىر بىر قايناغىدىر. بو سۆزجوكلره، سس اۆزلىكلرى دقتە آيناراق باخىلدىغىندا، بىر ياندىن توركمن توركجەمىزه، اۆتە ياندىن آذربايجان توركجە سىنە بنزه مكدە اولدوغو آنلاشيلير. بونلارا اۇرنك اولاراق كىتابدا يئر آلان آتسۆزلىرىندىن درلە ديگىمىز كىمى (بعضى) سۆزجوكلرى آشاغىداكى چىزلىگە دە قارشىلاشدىرىلاراق گۆستىرىرىك.

خوراسان توركجەسى	عراق توركجەسى	توركيه توركجەسى (يازى ديلى)
آبرى	آبىر- حيا	آبىر- ناموس
آغ	آغ	آق
آلقىش	چاپخىن	آلقىش
آپارماق	آپارماغ	گۆتورمك
آسىمان	آسمان	آسومان
آخسىرماق	آخسىرماغ	آقسىرمق
آختارماق	آختارماق	آراماق
آخور	آخور	آخىر/ طاولا
جووالدوز	جيوالدىز	چووالدىز
چىيىن	چىيىن	سىنك
چۆرەى	اكمك	اكمك
چوغوندار	پئنجىر / اوچكوندور	پانجار / چوكوندور
داش	داش	تاش
دىرناق	دىرناغ	تىرناق
دوگمگ	دۆگمغ	دۆومك
دوررو	دوررو	دورو / خفيف
دويون	دوگون	دوگوم

امجگ	امجک	امجىک / گۇگوس
ائششک	ائششک	ائشک
ايندى	ايندى	شىمدى
اينه ي	اينک	اينک
ايسى	قوخو	قوقو
ايتى	ايتى	کسکين
ايينه	ايگنه	ايگنه
كاشمار	كاشمر	كاشمر
کند	شهیر	کنت
کيمين (دى)	کيمين (دى)	گيبي (دير)
کۇرپو	کۇپرو	کۇپرو
من	من	بن
مين / مينک	بين	بين
مينمگ	مينمغ	بينمک
اوت	آتش	آتش
اۇگنى	اۇگنى	اوونى
اۇنک	اۇک	اۇن
اۇرگنمگ	اۇگرنمگ	اۇيرنمک
اۇز	اۇز	اۇز / کندى
قاپو	قاپى	قاپى
قاشوق	قاشوغ	قاشيق
قىليچ / قىلينچ	قىلينچ	قىليچ
قىراق	قىراغ	کنار
قىچ	قىچ	قالچا / آياق
قوشنى	قونشى	قومشو
ساريمساق	ساريمساغ	ساريمساق
سوموگ	سوموک	کميک
شور	شور	توزلو
شوربا	شوربا	چوربا
تاپماق	تاپماغ	بولماق
تکين	تکين	گيبي
تندور	تندور	تاندير
تپيش	تکمە	تکمە / تپيش
توبە	توبا	تۇوبە
توخ	توخ	توق / دوپغون
تويوق	تاووغ	تاووق
تۇکولمگ	تۇکولمغ	دۇکولمک
تورش	تورش	اکشى
توک	توک	توى
اولدوز	يولدوز	ييلديز
اوره ي	اورک	يورک
اوز	اوز	يوز
خوى	خوى	خوى
ياغيش	ياغيش	ياغيش / ياغمور
ياراق	دللوک	دليک
يئريش	يئريش	يورويوش
يىغىلماق	يىغىلماغ	توپلانماق
يىغلاماق	يىغلاماغ	آغلاماق

پوخو	پوخو	اويقو
پونگول	پونگول	حفيق
زرنك	زيرك	زئيرك / عاقيللى

خوراسان توركلرىنىن آتاسۇزلىرىندە تىك اۇزلىرىنە اۇزگو اولان سۇزجوكلر دە آز دئىيلىدىر. بو سۇزجوكلرىن بعضىلرى فارسجادان يا اولدوغو كىمى، يا دا دگىشدىرىلەرگه آلينمىش اولابىلر. آشاغىدا گۇستىرىلن چىزلىگه، بونلارا بعضى اۇرنكلر ايچرمكده دىر. بونلاردان "بىيىق" آنلامىنا گلن "سىبىل" سۇزجويونون فارسجادان آلينمىش اولدوغونو بىلىرىك. دىگرلرى ايسه پروتو-توركجه اولاراق خوراسان توركلرى يولويلا، ان اسكى زامانلاردان گونوموزه قدر اۇزلىكلرىنى قوروياراق گلمىش اولابىلر.

خوراسان توركجهسى	عراق توركجهسى	توركيه توركجهسى (يازى دىلى)
آغوشقا	پىنجره	پنجره
آست	آلت	آلت
آستا	ياواش	ياواش
بووا	عقرب	عقرب
چىنگ	دىمىك	قاقا
چۇل قولى	قول يابانى	قول يابانى
درخت	آغاچ	آغاچ
ايسى	قوخو	قوخو
كاتا	بىيوك	بويوك
سىبىل	بىخ	بىيىق
شلىپ	يارپاغ	ياراق
تلە	تەلكە	تەلكە / توزاق
تون	جزه	تستى

سون اولاراق خوراسان توركلرىنىن آتاسۇزلىرى يولويلا، دىللىرى و دوشونوش طرزلىرىنى بىزه تانىدان "تمثىل و مئل" اثرىنىن يازارى اسماعىل سالارىيانى سلاملامادان گنچمه يه جگم. چونكو اوستونه امضاسىنى ان درىن چىزگىلرى ايله آتمىش اولدوغو بو دگرلى اثر، اونوتولمايا اوز توتان بىر تورك توپولوگونو و دولايىسى ايله تورك دونياسىنا ان بۇيوك خىدمت سايلىر. بىلدىگىمىز قدرى ايله خوراساندا ياشايان توركلرىن، بو گونه قدر سىياسى حاقلارى يان دورسون، كولتورل حاقلارىنىن ان بسىط بۇلومو سايىلان آنا دىللىرىندە اگىتىم وئرن بىر مکتبلىرى يوخدور. بونا قارشىن (رغما) هله ده وارلىقلارىندان، دىللىرىندن داها چوخ شنى الدن وئرمه مگه دىره نىرلر. اسماعىل سالارىيانىن اورتايا قويدوغو بو اثر، بو دىرنمه نىن بىر اۇرنكى دىر. اومارام بو دىرنمه سورر و خوراسان توركلرىنىن باشلارى، اركىنلىك بولوتونا دگىنجه قدر، هر گون يئنى بىر اثر وئرىلر. هر اثر،

یئنی بیر گله جگی وعد ائدر، گونش کیمی. اونوتما یاق کی، خوراسان دا "گونشین یوکسلدیگی یئر" آنلامینا گلن بیر ایفاده دیر. یعنی گونشه لایق بیر یئر دیر خوراسان... ■